

NOVÁ VÝCHODISKA LITERÁRNÍ VĚDY – NÁVRAT K ZAČÁTKŮM

Papoušek, Vladimír, *Maxwellův démon. Objekty, slovníky a řečové akty v literatuře*. Praha, Akropolis 2017

DANIELA KRÁLOVÁ

Soubor esejí *Maxwellův démon* s podtitulem *Objekty, slovníky a řečové akty v literatuře* je v pořadí již sedmnáctou odbornou monografií z pera profesora Vladimíra Papouška, jenž v současné době působí při Filozofické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Svým tématem spadá do oblasti literární teorie, které se Papoušek věnuje spolu s dějinami české literatury první poloviny dvacátého století. Některé texty obsažené v tomto souboru původně vycházely samostatně časopisecky či ve sbornících.

Papouškovi v této publikaci nejde o vytvoření nového teoretického systému, jak se ostatně čtenář dozvídá hned v předmluvě s názvem *Proroci a čarodějové*, ale snaží se zodpovědět elementární otázky vážící se k samotnému konceptu literatura. Sám píše, že jeho úkolem je „[...] ozřejmit procesy, které utvářejí a proměňují slovníky, strategie a řečové akty cirkulující v dějinách“ (s. 20). Chce prozkoumat možnosti, jak se nově dívat na již dávno etablované literární pojmy, které se postupem času stávají pouhými formami bez reálných obsahů a literární vědou jsou užívány mnohdy automaticky, bez zamyšlení. Leitmotivem tohoto souboru je tak otázka, co je literatura, čím je zvláštní či proč se v souvislosti s literaturou stále hovoří o jakési vyvolenosti. Papoušek se zde navrácí k základním východiskům literární vědy. Na literaturu v návaznosti na myšlenky Johna Rogerse Searla nahlíží jako na neustálou negociaci, na vyjednávání mezi individuální a kolektivní intencionalitou. Přináší nový pohled na literární dílo, který sám zve „empirický[m] přístup[em]“ (s. 20).

Knihu tvoří deset poměrně krátkých esejí, v nichž variují témata řeči, nových slovníků či reality a její konečné neuchopitelnosti, respektive nezobrazitelnosti v literárním uměleckém díle. Autora nezajímá jejich možné metafyzické zdůvodnění, ale empirické pozorování těchto faktů a jejich vysvětlení na bázi teorie řečových aktů. Z této teorie se konkrétně zabývá tzv. ilokucními akty, tedy akty, jejichž obsahem je neověřitelné tvrzení autora, řečníka. Svým přístupem se pak vymezuje vůči strukturalistickým a formalistickým teoriím v literární vědě. Znaky mu nejsou reprezentanty realit skutečnosti, jelikož z pohledu teorie řečových aktů nelze hovořit o možném zobrazení skutečných objektů v literárním díle. Jedná se o kvazi objekty, jež jsou výsledkem konstrukce a imaginace recipienta takového textu. „Text iniciuje imaginaci, ale netvoří objekty“ (s. 23).

V první esejí s názvem „Systém kvazi objektů v literárním textu a intencionalita“ Papoušek tematizuje problematiku vztahu fikčního světa ke světu

skutečnému. Uvědomuje si délku historické diskuze o pravdivostním statutu literárních textů a způsobu, jak jsou v nich zobrazovány objekty, a patřičně ji reflektuje. Ve svém pojetí autor vychází ze závěru, že není možná přímá reprezentace objektů reálného světa v jakémkoli literárním textu. Explicitně se odvrací od strukturalistické, potažmo formalistické tradice, když píše, že v případě literárního díla je nutno hovořit o kvazi objektech, [...] abychom se vyhnuli nebezpečí domnívat se, jak je tomu v jisté tradici, že znaky reprezentují reality skutečnosti“ (ibid.). Navazuje na práci Romana Ingardena, konkrétně na jeho místa nedourčenosti a jím zformulovanou podstatu znázorňování předmětnosti v literárním díle. Ty mají charakter tzv. schematických aspektů, jež jsou doplňovány aspekty, s nimiž má zkušenost čtenář jako individuální recipient textu. Výsledná předmětnost je tak opět schematickým aspektem, nikoli věrně zobrazenou skutečností. Kvazi objektem v literárním díle je tak onen soubor aspektů specifických každému možnému čtení.

Podle autora jsou znázorněné objekty – tedy jejich schematické aspekty – součástí řečového gesta, které je vždy nutně vedeno nějakou intencí. Jejich ontologii pak vysvětluje jako průsečík individuálních a kolektivních intencí, kdy je silové pole objektu ovlivňováno „[...] rozdílnými a proměnlivými intencemi autora, čtenářů, kritiky, stejně jako svým náležením do pole literatury, ale také sounáležitostí se společenským diskurzem doby“ (s. 27). Literaturu nelze nahlížet jako stabilní systém, když se na jejím konstituování podílí tolik různých jmenovatelů, kterýžto závěr vede autora také k pochybnosti o stabilitě fikčního světa. Není tedy možné vytvořit jakýsi pevně ohraničený fikční svět, lze pouze zkoumat podstatu kvazi objektů a způsob, jakým se pohybují v rámci pravidel „dané literární hry“ (s. 27).

V druhé eseji, „Literatura jako specifický institucionální fakt“, pohlíží autor na literaturu z jiného úhlu, který jej opět dovádí k závěru, že představa jakékoli stability či systému v literatuře není možná. Odklání se od dalšího, v literární vědě zavedeného pojmu, a sice od literárnosti, která mu nestačí pro pochopení esence literárního díla. Prostým hromaděním znaků literárnosti ještě nelze bezpečně prokázat jeho přítomnost. Při hledání definice literatury, jež by byla opravdu tou jednoznačnou, je proto třeba přemýšlet o diskurzivní pozici díla v dané společenské struktuře v konkrétním časovém úseku.

Autor se zde tematicky navrácí k literatuře jako k průniku individuálních a kolektivních intencionalit. V této souvislosti se jeví být problematickým fakt, že Papoušek zcela pomíjí hierarchizaci literatury, jakousi estetickou a uměleckou hodnotu díla, s níž je podle našeho názoru nutno počítat a alespoň okrajově ji zmínit. Za literární dílo považuje takový text, který je z hlediska řečových aktů úspěšný. „Úspěšné soubory řečových aktů se stávají díly a také určují rámec herních pravidel“ (s. 43). Úspěšnost řečových aktů souvisí s přijetím či nepřijetím daného literárního díla čtenářstvem. V diachronním pohledu se tak jedná o díla, která můžeme nazvat kanonickými, ze synchronního hlediska se však situace značně komplikuje. Opět jsme tak po-

stavení před otázku, zda je literárním dílem román spadající do brakové literatury, který je z hlediska řečových aktů v synchronním řezu velice úspěšný, avšak z diachronního úhlu už to tak zřejmé není.

„Co je reprezentováno v literárním textu“ představuje další esej, v němž Papoušek pátrá v samotných základech literární vědy a ptá se, „[...] jak popsat to, co jazyk skutečně dělá“ (s. 45) v literárním uměleckém díle. Jádrem jeho východiska je snaha o vysvětlení zvláštnosti pravdivostního statutu díla, poněvadž pravdivost v literatuře spočívá v něčem jiném než v ověřitelnosti objektů a událostí. Inovativním prvkem je zde autorovo radikální odmítnutí možnosti zobrazení reálných předmětností – tedy objektů a událostí. Tímto překračuje teze J. R. Searla, který ještě předmětnosti v literárním díle chápe jako předstírané, čímž nevylučuje jejich vztažnost k reálným objektům. To, co je v literatuře reprezentováno, „[...] je řeč, řečový akt nebo soubor řečových aktů, a nikoli konkrétní entity jsoucna“ (s. 47), píše Papoušek.

V samotném závěru se autor ptá, zda vůbec existuje něco ověřitelného, ve smyslu empiricky ověřitelného, v rámci literárního díla. Touto otázkou předznamenává ráz dalších esejů, jež spojuje otázka pravdivosti a poznatelnosti literatury a literárního díla. Naznačuje autorovu skepsi z tradičně pojímané literární vědy, jeho odklon od systémovosti a metody close reading a snahu literaturu jako vědeckou disciplínu nově projednat s důrazem na její společenské ukotvení a institucionalizaci.

„Maxwellův démon (Účelnost pojmu „fikční svět“ z hlediska neopragmatické literární vědy)“ je esej, který dal jméno celému souboru. Můžeme se jen dohadovat, zda je to tím, že poskytuje patrně největší plochu k případným polemikám. Papoušek se zde pouští do přehodnocování literárněvědných kategorií, které mají v literární vědě vcelku etablované místo. Jedná se zejména o kategorii fikčního světa, již autor považuje za kategorii nepřínosnou, nadužívanou literárními vědci. Fikční svět jako účelový pojem totiž naznačuje existenci jakéhosi jasně identifikovatelného předmětu zkoumání. Jelikož autor nazírá literární dílo jako soubor ilokučních řečových aktů, jež nelze nijak systematizovat, teze o neúčelnosti fikčního světa dává v jeho přístupu smysl. Otázkou je, jakým jiným způsobem zaštitit prostor literárního díla než právě pojmem fikční svět.

Autorovi se problematickou jeví především snaha literární vědy diskriminovat literární dílo – fikci a non-fikci – vůči realitě. Takzvaná non-fikce má podle některých pojetí vyšší pravdivostní statut než díla označovaná jako fikce. Míru pravdivosti ovlivňuje výskyt jistých elementů, které jsou vlastní dobové řeči a vzbuzují tak dojem reality, ať už se jedná o aktuálnost témat či řečových figur a podobně. Hranice mezi non-fikcí a fikcí neexistuje, stejně jako neexistuje mezi literárním a neliterárním. Vše závisí na tom, jaká jsou aktuálně vymezená „[...] pravidla [...] pro hru zvanou literatura a jak v tato pravidla budou věřit ti, kdo je ustavují, tedy společenství, jež je uživatelem, spoluvůrcem a zároveň *vazalem* daného fenoménu“ (s. 57).

I v této esejí se Papoušek vrací k podstatě znázorňovaných předmětností, opět na podkladu míst nedourčenosti Romana Ingardena. Zatímco místa nedourčenosti mohou mít v literárním textu pouze reálné objekty, které jsou vyjadřovány schematickými aspekty, Papoušek upozorňuje na výskyt mnohých entit v textu, která jsou tvořena ilokučními akty vypravěče a nemohou mít schematické aspekty, poněvadž se nevztahují k reálným objektům. Zde bychom mohli namítnout, zdali Ingarden ve svém uvažování opravdu zamýšlel místa nedourčenosti jen pro předmětnosti spojené s realitou či nikoli. Citace, jež autor používá k potvrzení své teze, nevedou jednoznačně k tomuto závěru.

Poněkud nešťastnou se zdá být autorova volba úplně pominout českou literárněvědnou tradici zabývající se teorií fiktivního světa potažmo fikčních světů. Mám zde na mysli teorii Felixe Vodičky a zejména teorii Lubomíra Doležela. Oba teoretikové se zabývají problémem reference literární a mimoliterární skutečnosti. Zatímco Vodička ještě počítá se skutečností jako s jakýmsi rámcem pro onu „literární skutečnost“ (literární skutečnost je tak modelem reality), Doležel možnost mimetického čtení literatury zcela opouští. Vztah reference je v případě Doležela jasný, fikční svět referuje jen a pouze sám k sobě, k fikčnímu světu. Jeho pojetí je podobné Papouškově tvrzení, že „literární text [...] nevytváří žádný stabilní fikční svět sám o sobě ani nejsou jeho entity jednoduše převeditelné do světa reálného, není tu žádná přímá reference“ (s. 62). Pomineme-li první část autorova tvrzení, která vyplývá z jeho chápání literárního díla jako souboru řečových aktů, v druhé části lze nalézt shodné prvky s Doleželovou teorií fikčních světů. Pravděpodobné je, že se Papoušek rozhodl pominout tyto teze pro jejich původ ve strukturalismu, vhodné by však bylo, kdyby je alespoň zmínil a jakýmkoli způsobem se vůči nim vymezil.

Ve zbývajících esejích se Papoušek opakovaně vrací k problémům načrtnutým v prvních čtyřech textech souboru. „Non-fikce“ a „ne-fikce“ je studií, v níž se obšírněji věnuje komentáři literatury non-fikce jako žánru. Mapuje vznik textů tohoto typu, který dává do souvislosti s konfliktem mezi „já“ a „my“ ve dvacátém století. Dochází k závěru, že s non-fikcí nelze pracovat jako se zdrojem pravdy o skutečnosti, jak ostatně nelze ani v celé literatuře. V esejích „Metafora a dějiny“ a „Objekty a exprese“ z různých úhlů ohledává proměnu pohledu na objekty na konci devatenáctého a v prvních dvou desetiletích století dvacátého a komplikovanost identifikace objektů v literárním uměleckém díle. Pracuje zde s pojmy, jako je předporozumění, proměna slovníku literatury a jiné. V závěrečné esejí „Kam se dívá Kazimír Malevič“ se Papouškovi podařilo vytvořit multioborově zaměřenou práci. Autor vhodným způsobem propojuje poznatky moderní vědy (zejména kvantové fyziky a teorie relativity) s proměnou uměleckého slovníku, a to jak literárního, tak i malířského.

Společným jmenovatelem všech esejů je snaha vystihnout nestabilitu literárního díla a nemožnost jeho konečné poznatelnosti. Vladimír Papou-

šek chápe znaky pro objekty ve fikčním světě jako soubor „funkcí fluidních řečových aktů“ (s. 47), které jsou vzhledem k množině čtenářů absolutně nestabilní a proměnlivé, tudíž je nesmyslné uvažovat o jakýchkoli morfologických tvarech díla. Nabízí se mu tak otázka, nakolik je funkční uvažovat o ohraničených fikčních světech v literární vědě. Papoušek chce literární dílo zkoumat z pozice *distant reading*. Více než morfologie díla, na niž rezignuje, jej zajímá jeho společenská ukotvenost a pravdivost ve smyslu úspěšnosti u recipienta.

Závěrem bych ráda konstatovala, že *Maxwellův démon. Objekty, slovníky a řečové akty* je cenným přínosem pro současnou literární teorii. Inovativním přístupem je zde nahlíženo na literární dílo jako na průsečík individuálních a kolektivních hledisek. Za velice přínosné lze považovat Papouškovu snahu svá tvrzení podkládat konkrétními příklady z literárních textů, což přispívá k snadnějšímu porozumění jinak velmi teoreticky zaměřenému myšlení autora.